

УДК 321.7:316.32

Ірина Головко, канд. політичних наук, асистентка кафедри соціології та політології, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Україна, м. Харків

Процеси демократизації у трансформаційних суспільствах: сутнісні характеристики та специфічні ознаки

З'ясовано особливості перебігу процесів демократизації у трансформаційних суспільствах. Обґрунтовується, що лібералізацію та демократизацію можна розглядати як два взаємопов'язані аспекти переходу до демократії, без завершення яких не може утвердитися повноцінний, консолідований ліберально-демократичний режим.

Ключові слова: демократизація, лібералізація, трансформаційні суспільства, ліберальна демократія, електоральна демократія.

Ірина Головко. Процессы демократизации в трансформационных обществах: сущностные характеристики и специфические признаки

Выявлены особенности протекания процессов демократизации в трансформационных обществах. Обосновывается, что либерализацию и демократизацию можно рассматривать как два взаимосвязанных аспекта перехода к демократии, без завершения которых не может утвердиться полноценный, консолидированный либерально-демократический режим.

Ключевые слова: демократизация, либерализация, трансформационные общества, либеральная демократия, электоральная демократия.

Irina Golovko. Democratization's Processes in Transformation Societies: the Essential Characteristics and Specific Signs

The features of flowing of processes of democratization are found out in transformation societies. Grounded, that liberalization and democratization can be examined as two associate aspects of passing to democracy, without completion of which the valuable, the consolidation liberal democracy model cannot become firmly established.

Keywords: democratization, liberalization, transformation societies, liberal democracy, electoral democracy.

Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки, у XX ст. має тенденцію до глобального виміру [1;2;3;4;5]. Більш динамічніше демократичні процеси розвивалися після Другої світової війни та наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. Актуальність теми зумовлена насамперед тим, що останній період пов'язаний з радикальними політичними змінами в державах Південної й Центрально-Східної Європи та колишньому СРСР. На початку третього тисячоліття доля людства виявилась тісно пов'язаною із ліберальною демократією. Соціальні та економічні зміни останніх десятиріч привели до падіння диктаторських режимів у ряді країн світу. Завдяки переходу великої кількості країн на шлях демократичного розвитку співвідношення сил у світі радикально змінилося на користь демократії, а процес її поширення, охопивши усі континенти, набув глобального масштабу.

У проблематиці ліберально-демократичного дискурсу кінця ХХ ст. на передній план вийшли проблеми демократизації та посткомуністичних трансформацій (Р.Арон, В.Гельман, Л.Даймонд, Р.Даль, Р.Дарендорф, М.В. Ільїн, Т.Карозерс, Т.Кузьо, А.Ю. Мельвіль, В.І. Пантін, А.Пшеворський, Д.А. Растоу та ін.).

Проблматику демократичного транзитивного одним з перших опрацював Д.Растоу [6]. Згодом у політичних науках популярність дослідження демократії в контексті парадигми транзитивної стала стрімко зростати, залишаючись актуальною і в наш час, з огляду на політичну ситуацію в пострадянській Україні, яка декларує прагнення розвиватися демократичним шляхом. Отже, метою статті є виявлення особливостей перебігу процесів демократизації у трансформаційних суспільствах.

Кінець ХХ ст. означився введенням в політичну науку нової теоретичної парадигми «хвиль демократизації», в контексті якої проводиться оцінка демократизаційних процесів країн, що стали на шлях демократичного розвитку. Як зазначав С.Хантінгтон, «хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу» [7, с.574]. Теоретик обґрунтовано описав три хвилі демократизації. На його думку витоки першої хвилі демократизації зумовлені двома революціями – американською та французькою. Стосовно другої хвилі С.Хантінгтон зазначав, що поштовхом для неї стала Друга світова війна. Зникнення авторитарних політичних режимів у середині ХХ ст. у різних країнах (Португалія, Іспанія, Греція та ін.) спровокувало появу третьої хвилі демократизації у середині 70-х років [7, с.579]. Дія цієї хвилі поширилася згодом і на пострадянський простір [8].

Внутрішня лібералізація демократії також зазнає певного впливу зовнішніх факторів, але вони не є головними. При цьому можливі різні шляхи лібералізації демократії у перехідних державах: 1) трансформація, за якої сильне урядове угруповання диктує опозиції умови пакту про демократизацію країни; 2) перегрупування, коли виникає баланс сил між владою й опозицією, у результаті якого заміна керівників відбувається в ході переговорного процесу; 3) заміна, коли під тиском мас знизу опозиція міняє уряд [9, с.124–163].

Процес переходу до демократії поєднує різноманітні за своїм характером, моделями і результатами суспільно-політичні трансформації, що відбуваються на сучасному етапі демократизаційної хвилі. На погляд А.Ю. Мельвіля, це поняття, дає нам змогу відобразити різноманітні форми й обставини, багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Одночасно воно містить у собі конотацію про відсутність гарантованості переходу до демократії та її консолідації. Поняттям «демократизація» позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого [10, с.14–27].

Використовуючи поняття «невизначеності» як кінцевого результату перетворень, прихильники транзитології усе ж таки припускають саме демократичну перспективу розвитку перехідних форм, підкреслюючи при цьому, що результатом може бути і просто безлад або жорстка конфронтація владних структур. Незважаючи на різні підходи до вивчення демократичних переходів, в основному вони виходять з імперативу неминучості встановлення у перехідних суспільствах ліберальної демократії [11, с.14–23].

Дослідники підкреслюють значення конкретної політичної та історичної ситуації, співвідношення політичних сил, яке існує під час демократичного переходу. Наприклад, А.Пшеворський надає ключового значення правильно обраній стратегії й тактиці демократичних перетворень. Процес ліберально-демократичного переходу розпадається на дві фази: лібералізацію і демократизацію [12, с.621–623]. На фазі лібералізації змінюється баланс сил між правлячими групами й опозицією, відбувається розкол усередині еліт і це супроводжується катастрофічною втратою довіри до всіх соціальних інститутів з боку населення. В цей час часто спостерігається посилення протистоянь між владою й опозицією, що може породити навіть жорсткі форми авторитаризму, або, що також дуже ймовірно, може послабити усі існуючі інститути. На фазі демократизації відбувається висування реформаторських еліт на владні позиції і досягається компроміс з поміркованими силами правлячої еліти щодо демократичних інститутів і правил гри. Ці дії одержують певну підтримку населення. Ф.Шміттер і Г.О'Донел досліджуючи проблеми інституціоналізації політичних змін, до фаз лібералізації та демократизації, додають третю фазу – ресоціалізації, на якій і відбувається освоення громадянами демократичних цінностей і правил гри і їх поступове включення в нову політичну систему [13, с.126–144].

Слід зазначити, що транзитологи виділяють дві основні стадії у процесі демократизації: а) стадія створення попередніх умов для політичної лібералізації і власне переходу від авторитарно-

го правління; б) стадія консолідації ліберальної демократії. Але остання зовсім не передбачає встановлення ліберальної демократії саме в її західному варіанті хоча б тому, що «західна демократія» також має багато відтінків (Франція, Італія, Канада, Німеччина і таке інше). Тому, слід говорити про звикання до норм і процедур, за якими діють політичні інститути демократії, на різних рівнях суспільства. Ця стадія передбачає відпрацювання сталих процедур і правил гри і переведення їх на рівень звички повсякденної свідомості. А це у свою чергу означає, що досягнуто певного рівня домовленості елітних груп щодо поділу гілок влади та їх функцій, зафіксованих у правових документах і Конституції; що представники влади добровільно відмовляються від намагань змінювати конституційний лад із використанням адміністративних ресурсів; що є підтримка даних правил гри і даної форми правління з боку населення на рівні повсякденної свідомості [11, с.50–61].

Лінійна модель переходів до ліберальної демократії передбачає, що вихідною позицією транзитивного процесу є певний недемократичний режим (автократія), а його кінцевою позицією – ліберальна демократія [14, с.23–30]. Зазначимо, що більшість комуністичних країн не пройшли через етап лібералізації [15, с.45], в них лібералізація здійснювала вже після падіння комуністичних режимів паралельно з розбудовою нового політичного механізму. Крім того, було відсутнє поле громадянського суспільства, що створювало труднощі для становлення демократичних інститутів. У тих країнах, де комуністичні режими впали під тиском «знизу», ліберальна демократизація відбувається більш успішно, ніж там, де перетворення започаткувала стара еліта.

Звернімося до прихильників структурного підходу: Т.Л. Карла і Ф.Шміттера, які зазначали, що «вибір конкретної дороги залежить від характеру скинутого недемократичного режиму» [16, с.6–7]. Зокрема, вони наголошують на провідній ролі чинників вихідного пункту: характер попереднього недемократичного режиму; специфіка соціально-політичних та соціально-економічних відносин; особливості політичної культури тощо.

По-перше, структурний підхід був домінуючим у теорії політичної модернізації, яка вбачала, що перехід до демократії був детермінований розбудовою певної соціально-класової структури та досягненням державою відповідного рівня економічного розвитку.

По-друге, у системному підході сутність ліберально-демократичних переходів есплікується як докорінна зміна в якості визначальних сфер суспільства, якими виступають: політична, яка характеризує систему керівництва суспільством; економічна, тобто система виробництва суспільних благ та культурна, до якої можна віднести систему ціннісних орієнтацій.

До того ж, роль культури явно недооцінювалася транзитологією: у багатьох наукових роботах проблема перетворення культури вносилося на останній етап переходів (соціалізацію); роботи посткомуністичного періоду торкалися переважно тих її аспектів, що були пов'язані з формуванням політичних націй. Проте, саме перетворення у сфері культури мали вирішальне значення для успіху ліберально-демократичних переходів для перехідних суспільств [17, с.43].

Отже, фаза демократизації відрізняється інституціональними трансформаціями в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі демократичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичними методами. Впровадження демократичних процедур відкриває шлях до влади для нової, демократичної еліти й супроводжується висуванням реформаторських груп на владні позиції. Водночас прагнення оволодіти владою та контролювати ресурси вступає в суперечність із бажанням нової еліти довести свою демократичність і в той спосіб легітимізувати себе всередині країни та за її межами. Це змушує реформаторські сили йти на певний, хоча б мінімальний компроміс із поміркованими силами старої правлячої еліти.

Крім того, головною умовою успішності другої фази демократичного переходу є здатність старої та нової еліт досягти політичного компромісу, який стосується аналізу недавнього минулого країни, головної мети і напрямку подальшого розвитку суспільства, правил «політичної гри» на конкретному етапі.

Два основні етапи демократичного переходу – лібералізація та демократизація – вирізняються змістом трансформаційних процесів, що є домінантними на кожному з них. Водночас ці процеси тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. Тому лібералізацію та демократизацію можна розглядати як два взаємопов'язані аспекти переходу до демократії, без завершення яких не може утвердитися повноцінний, консолідований ліберально-демократичний режим. Без гарантованої свободи індивідів і соціальних груп, яку вони отримують у процесі лібералізації, демократизація може мати лише формальний характер. Натомість, без повноцінних

демократичних процедур, які створюють ситуацію циркуляції правлячих еліт та їхньої відповідальності перед народом, демократизація може трансформуватися в вигідний процес лише для тих, хто був обраний до вищих органів державної влади.

Політика лібералізації може проводитися завдяки і відповідно до ціннісних орієнтацій правлячих еліт та не переростає в демократизацію. І навпаки, демократизація без підкріплення її правовими гарантіями залишається фасадною вивіскою і не приводить до заміни еліт при владі. І лібералізація, і демократизація можуть використовуватися елітами, що правлять за певних типів авторитарних режимів, для зміцнення своїх позицій. Наприклад, здійснюючи часткову лібералізацію і віддаючи певну частку влади на користь опозиції, правлячі еліти послаблюють соціальну напругу та створюють напівконкурентний авторитаризм. Жорстке авторитарне правління може бути свідомо замінене політикою «декомпресії», коли владна еліта йде на діалог з опозицією, щоб керувати невдоволенням і незадоволеннями, а потім знову звернутися до ще жорсткіших методів правління. Можлива також лібералізація, коли фундаментальні права та свободи можуть бути надані індивідам і групам в обмін на їхню пасивність під час виборчих кампаній, в обмін на мовчання і невимогливість стосовно правлячих еліт.

Тимчасом, політичний розвиток різних країн дає чимало прикладів, коли лібералізація та демократизація здійснювалися незалежно одна від одної або принаймні їх впровадження відбувалося далеко не однаково успішно. Саме це стало причиною того, що в транзитології прийнято виділяти вільні країни і країни з електоральною демократією. Такий поділ є спрощеним відображенням тієї складної структури «гібридних» політичних режимів, які можуть утворитися в реальному житті внаслідок спроб демократизувати ті чи інші системи недемократичного типу. Залежно від співвідношення та інтенсивності процесів лібералізації й демократизації, режими, що виникають у перехідних суспільствах, набувають таких форм [18]: автократія, за якої відбуваються дуже повільні процеси лібералізації й демократизації; лібералізований авторитаризм, коли лібералізація відбувається без демократизації; плебісцитарна демократія, за якої процес демократизації не супроводжується належним рівнем лібералізації (такі режими часто встановлюються в результаті військових переворотів); народна демократія: лібералізація має низький рівень (як і за плебісцитарної демократії), але рівень демократизації значно вищий; обмежена політична демократія, що має достатньо високі шанси трансформації у напрямі як поліархії, так і соціальної демократії, народної демократії тощо.

Отже, здійснення лібералізації та демократизації не завжди гарантує перетворення недемократичного режиму в демократичний. Загроза зворотного руху або певного зупинення цих процесів завжди існує. Незважаючи на певну непередбачуваність перехідних процесів, кінцевою метою і очікуваним результатом реформування усіх елементів політичної системи завжди залишається створення режиму консолідованої або ліберальної демократії. До того ж процес консолідації демократичного режиму містить дві важливі компоненти: інституціональну (створення владних структур, що вбирають у себе інтереси конкуруючих політичних сил) та ціннісну (на рівні культури).

Зазначимо в окресленому контексті, що у сучасній Європі з її усталеними інститутами ліберальної демократії, не все так просто з демократичним врядуванням. На думку Л.Зідентопа, який досліджує проблематику демократії у контексті сучасних об'єднаних процесів в Євросоюзі, ідеї демократії притаманна певна невизначеність, більше того «сучасна ідея демократії небезпечна для Європи своєю подвійністю. Соціальна і політична організація якого масштабу адекватна демократії? З одного боку, демократичні свободи і незалежність особистості передбачають масштабну соціальну організацію, оскільки ринковий обмін і посилення суспільний поділ праці з усією очевидністю розширюють можливості вибору й дозволяють людям жити за своїм розумінням. З іншого боку, демократичне громадянство передбачає, що «мале є прекрасним», оскільки такий порядок сприяє участі громадян в політичному житті і вихованню громадянських чеснот. Якщо ми будемо одночасно дотримуватися цих суперечливих поглядів на масштаби необхідної для демократії організації, чи зможемо ми знайти соціальні й політичні ролі, вести суспільне і приватне життя, сумісні одне з одним?» [19, с.59]. Саме по собі обмеження політичних прав та громадянських свобод не свідчить про затримання демократичного процесу або про рух у зворотному напрямі. Й.Шумпетер зауважив, що «зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати» та «жодне суспільство не погоджується на повну свободу, навіть совісті та слова» [20, с.337]. Свобода не повинна вести до анархії: «Демократії не є анархіями», – наголошує Ф.Шміттер [13, с.137]. Свобода також не повинна давати можливості для здобуття влади

демократичним шляхом антидемократичними силами, як, наприклад, це було у Німеччині.

Ряд організацій і політологів ведуть рейтинги рівня ліберальної демократії в країнах світу. Серед цих рейтингів найбільшу популярність мають Polity Data Set, Freedom in the World, який складається з американської організації Freedom House та Індекс демократії журналу «Economist». За даними міжнародної правозахисної організації Freedom House (яка проводить щорічні моніторинги рівня свободи й демократії у більшості або й в усіх країнах світу) у 2012 р. у світі налічується 195 країн, 117 із них ідентифіковані як такі, що мають електоральну демократію [21], тобто уряди в них формувалися шляхом виборів. У 63 країнах панує ліберально-демократичний лад, тому вони визнані вільними [21]. Якщо у 1989 р. в світі нараховувалося 69 країн з демократичним врядуванням (41% від загального числа політичних режимів), то через півтора десятиріччя їх число збільшилося майже вдвічі й у 2005 р. досягло 123 (64%) [21]. За даними Freedom House (2013 р.), Україна віднесена до категорії «частково вільних» країн, але відмічена як електоральна демократія. Україна отримала менший коефіцієнт свободи, за даними Freedom House, порівняно із минулими роками, через збільшення урядового тиску на опозицію, і новий Закон про статус російської мови, ігноруючи права меншості [21]. Відомості про розширення сфери демократії протягом останнього десятиліття ХХ ст., засвідчують, що на тлі збільшення кількості електоральних демократій загалом зростає кількість ліберально-демократичних режимів. Рівень досягнутої свободи Freedom House визначає шляхом з'ясування питання про те, чи не порушуються права громадян у тій чи іншій країні, чи справді виборці вільно переобирають еліту, чи наявна політична конкуренція, чи інституціоналізована опозиція тощо.

Швидкі глобалізаційні та демократизаційні процеси, які і поширення ліберальної демократії в сучасному світі призвели до появи на світовій арені держав, які не зовсім відповідають усталеним уявленням про ліберально-демократичний лад. Це, насамперед, стосується так званих молодих демократій, де процес становлення демократичних інститутів ще не завершився. Вони не лише мало схожі на західні зразки демократичного устрою, а й різняться між собою як типом, так і розвиненістю демократичних інститутів. Тому одним із способів класифікації [22, с.67] сучасних демократичних суспільств є поділ їх на «вільні країни», де панують принципи ліберальної демократії, а демократичні інститути стійкі й розвинені, та країни з неповною («частково вільні») або електоральною демократією, де участь громадян у політичному процесі обмежена в основному виборами. Статус країни корелюється з характером політичного режиму: «невільні» країни визначаються як автократії, «частково вільні» тяжіють до визначення електоральними демократіями, «вільні» – ліберальними демократіями.

Електоральні демократії мають конституції та формально створені на їхній основі інститути демократії. Формування урядів відбувається на підставі регулярних виборів. Проте і система державного правління, і соціальний статус індивіда істотно відрізняються від ліберальних демократій. Найголовніша відмінність полягає в тому, що в ліберальних демократіях інститути демократії виступають як необхідні механізми гарантування громадянських прав і свобод, котрі є самоцінністю. Натомість в електоральних демократіях панує ставлення до громадянських свобод як до засобу, що забезпечує нормальний перебіг виборчого процесу та мінімальну участь населення в ньому.

Таким чином, фаза лібералізації є своєрідним стартовим етапом у напрямку демократичних змін. Вона розпочинається кризою легітимності авторитарного чи тоталітарного режиму та кризою ідентичності всередині правлячих еліт, яка зазвичай закінчується їх розколом. Водночас змінюється баланс сил між правлячими групами та опозицією на користь другої, в результаті чого підвищується рівень свободи у суспільстві. Саме в цей період відбувається послаблення політичної цензури, надається певна свобода засобам масової інформації, встановлюється свобода слова і розширюються можливості її організованого виявлення, визнається деяка автономність громадських організацій, частково відновлюються гарантії прав людини, з'являються перші ознаки терпимості щодо політичної опозиції. Крім того, у результаті напруженої політичної боротьби між правлячою та опозиційною елітами уже в період лібералізації може виникнути нові правила «політичної гри», що є подальшим етапом для продовження процесу демократизації.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунт Бауман; [пер. з англ. І.Андрушенка / за наук. ред. М.Винницького]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.

2. Бебик В.М. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: [навч. посіб.] / Бебик В.М., Шергін С.О., Дегтерьова Л.О. – К.: Університет «Україна», 2006. – 208 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; [пер. с англ.]. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
4. Бжезінський З. Стадії посткомуністичних перетворень [Електронний ресурс] / Збігнєв Бжезінський; [пер. з англ.] // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [заг. ред.: Є.Бистрицький, В.Полохало, С.Макеєв, О.Дергачов]. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/polpost/r2a1.htm>.
5. Пантин В.И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России / В.И. Пантин // Политические институты на рубеже тысячелетий / В.И. Пантин. – Дубна: ООО «Феникс+», 2001. – 478 с.
6. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка создания динамической модели / Д.А. Растоу // Полис. – 1996. – №5. – С.5–15.
7. Гантінгтон С.Ф. Три хвили демократизації / Семіоел Ф.Гантінгтон // Демократія: антологія; [упоряд. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – ХХVІІІ. – 1108 с. – (Політичні цінності; Вип.1).
8. Лебедева Т.П. Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований / Т.П. Лебедева // Полис. – 2004. – №2. – С.76–84.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
10. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическому транзиту / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – №5. – С.14–27.
11. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: [моногр.] / М.В. Шаповаленко. – Харьков: Издательство Харьковского национального университета внутренних дел, 2007. – 340 с.
12. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / Адам Пшеворський; [пер. з англ. П.Тарашука] // Демократія: антологія; [упоряд. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – ХХVІІІ. – 1108 с. – (Політичні цінності; Вип.1).
13. Шміттер Ф.К. Небезпеки і дилеми демократії / Ф.К. Шміттер // Глобальне відродження демократії / [пер з англ.; за ред. Л.Даймонда, М.Ф. Платнера]. – Львів: Ахілл, 2004. – 287 с.
14. Романюк О. Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) / О.Романюк // Людина і політика. – 2004. – №2. – С.23–30.
15. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е.Мачкув // Полис. – 2000. – №4. – С.45–55.
16. Карл Т.Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т.Л. Карл, Ф.Шмиттер // Полис. – 2004. – №4. – С.6–26.
17. Романюк О.І. Посткомуністичні трансформації: системний аналіз структурних особливостей / О.І. Романюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології». – Харків, 2009. – №839. – Вип.14. – 241 с.
18. Лібералізм: антологія; [упоряд. О.Проценко, В.Лісовий]. – [2-ге вид.] – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – ХХVІІІ + 1128 с. – («Політичні ідеології»).
19. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп; [пер. с англ.; под. ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2001. – 360 с.
20. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й.Шумпетер; [пер. с нем.]. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
21. Map of Freedom in the World; 2013 Edition [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Charts%20and%20Graphs%20for%20Web.pdf>
22. Колодій А.Ф. Демократія в глобальному контексті / А.Ф. Колодій // Основи демократії: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / [М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та ін. / за заг. ред. А.Ф. Колодій.]. – К.: Видавництво «Ай Бі», 2002. – 680 с.

* * *